

POLGÁRI SZILVIA

Hamvasztás Magyarországon

A debreceni krematórium rövid története

A magyarországi halotthamvasztás, az egyházak és a *fakultatív haladók* 19. század végéig visszanyúló, mintegy hetvenéves harcának végterméke döntő hatást gyakorolt a halállal szemben megváltozott attitűdökre.¹ „Haladjunk már! Hiszen a halottak földbekaparása nem kultúrnéphez illő temetkezés!”² – írta Jászai Mari a századelőn, ám a hamvasztás körüli parázs vitákban jócskán akadtak olyanok is, akik az ellentábor képviselték. Cholnoky Viktor bájos iróniával fogalmazta meg 1905-ben a *forradalmi újítás* tervének lényegét, miszerint „lesz hullaégetőházunk, és magyar gyártmányul is meg fognak jelenni azok az apró kis szelencék, amelyek révén az ember összetévesztheti anyósa hamvait a szódabikarbónával. És le lesznek bagózva azok a pesszimisták, akik azt merték állítani, hogy Magyarországon nem úgy pusztul el mindenki, ahogy akar.”³ A *pusztulási szabadságra* azonban jócskán várni kellett, az első krematórium csak 1951-ben nyílt meg Debrecenben, bár maga az épület már jóval korábban, 1932-ben elnyerte végső formáját.

A jelen tanulmány kísérletet tesz a hamvasztás korabeli diskurzusának tematikus bemutatására, továbbá láttatni kívánja a főváros elsőbbségért vívott szélmalomharcát, azt az éveken át tartó küzdelmet, melyben utóbb Budapest mégiscsak alulmaradt a „kálvinista Rómával” szemben. A krematórium elkészülte és üzembe helyezése közötti húsz esztendő jellemzésével kitér írásunk a történeti kontextusra, s végül, de nem utolsósorban röviden áttekinti az épület tervezését egészen a kivitelezésig és az üzembe helyezésig.⁴

Érvek és ellenérvek

„Ami szép az egyiknek,
az visszataszító lehet a másik előtt.”⁵

A hamvasztásról folytatott korabeli polémiák öt sarokkövét a történelmi, esztétikai, jogi, közegészségügyi és gazdasági szempontok adják. A történeti szempontok külön érdekessé-

¹ Lásd bővebben: Polgári Szilvia: *Hamvasztás Magyarországon. A debreceni krematórium története*. ELTE-BTK Szakdolgozat. Budapest, 2015. 3–30.

² Jászai Mari: *A halotthamvasztásról*. Hamvasztás, 1. évf. (1907) 10. sz. 4.

³ Cholnoky Viktor: *A halottégetésről. Vita egy Budapesten felállítandó krematórium ügyében*. A Hét. Politikai és irodalmi szemle, 16. évf. (1905) 2. sz. 878–879.

⁴ A Debreceni Levéltár ide vágó anyagai sajnálatos módon épp az 1951-es év vonatkozásában hiányosak, a mélyebb kutatáshoz elengedhetetlen Hamvasztási Főkönyv nem került elő. Érdelemes adatokat a Debrecen Megyei Jogú Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyve tartalmaz, melyben a kezdeti lépések rögzítésre kerültek.

⁵ Katona József: *A halottégetés történelmi, esztétikai, jogi, közegészségügyi és közgazdasági szempontból*. Budapest, 1912. 11.

ge a megközelítésükben rejlett, mert az ismert tényeket, forrásokat egyik fél sem cáfolhatta. Az érvelések az őskortól indultak, s a hamvasztás támogatói az akkori földbetemetkezést a tűzgyújtás képességének hiányával magyarázták. A hullák eltakarítására a „négy elem” igénybevételén kívül egyéb lehetőség nem állt rendelkezésre, hacsaknem ötödikként ideszámítjuk a vadállatok „segítségét”. A bronzkor embere azonban birtokba vette a tüzet, s a sírleletek bizonyítják a hamvasztásos temetkezés általánossá válását. Elismerték ugyan, hogy a görögöknél *par excellence* az előkelőknek járt a máglya, a népet pedig odaengedték, mintegy végignézni a színjátékot, így öregbitve az elhunyt hírnevét, ám idővel a gazdasági szempontok közbeszóltak; az erdők fogytak, végül a gazdagok is kénytelenek voltak lemondani a gyászmáglya drága multságáról. Az ősgermánoknál általános volt az égetés, és példaként említhetők a vikingek, akik a vízbe és a tűzbe temetés kombinációját alkalmazták. A legfontosabb érv, amire a halotthamvasztás képviselői előszeretettel hivatkoztak, szintén történeti tényen alapult, „bár Nagy Károly rendelete a halotthamvasztásnak egy évtizedre gátat vetett, de az élők elégetése, mely egy milliónál is több volt *in majorem dei gloriam*, még több évszázadon keresztül tartott azon egyház rendeletére, mely ma a halotthamvasztást a keresztény szokásokkal ellenkezőnek hirdeti”.⁶ Ez az érvelés persze akkor lett volna frappáns és hibátlan, ha az említett máglya a holtakat emésztette volna föl.

Az ellentábor a földbetemetés vágyát az őseiber természetes ösztönének tulajdonította, aki csupán a természet útmutatását követte, amikor hozzátartozóját elhantolta. Amíg béke volt, és háborítatlanul élhettek tartózkodási helyükön, amíg egyik a másikat nem űzte el, addig nem kényszerültek halottaik elégetésére. Mihelyt azonban menekülni kellett az ellenség elől, a kedves és neves holtakat csakis testük elhamvasztásával óvhatták meg a gyalázattól, amellet a szállítást is lényegesen leegyszerűsítette a megváltozott halmazállapot. Az antikvitásban a máglya a megbélyegzettek privilégiuma volt, meg azoké, kik engedelmessé váltak a hiú szeszélyűeknek, különbözőségi vágyuknak. Továbbá nagy úr volt a kényszer is, ami indokolta az athéni pestis járványt⁷ követő tömeges égetéseket csakúgy, mint a harctéren elesett katonák végtisztességének megadását hazaszállításuk érdekében. Szerintük tehát „a halottégetés ősapja és feltalálója nem Hercules volt, hanem a szükség, a halottak meggyalázásától való félelem, a kegyelet és a vágy, hogy a vándorló és gyakran lakóhelyet változtató népek kedveseik és nagyjaik porait magukkal vihessék”.⁸

Az esztétikai, etikai és kegyeleti érveket együtt kell vizsgálnunk, hiszen összetartoznak. A test esztétikai vonatkozásai, a lassú bomlási folyamatok bemutatása nem tárgya tanulmányunknak, ahogyan a hirtelen történő elhamvadás részletes leírása sem. De mi a helyzet a síremlékek esztétikájával, a temetők poétikájával? Vajon lehet-e annyira esztétikus egy urnaliget, mint egy ódon vagy épp modern, esetleg elhanyagolt temető?

„Kérdem már most – írja egy szabadkőműves –, ha a sírokat díszítik, az urnák nem díszíthetők? A sírokra virágot ültetnek és az urnák mellé, ha úgynevezett urnacsarnokokban elhelyezvén, naponta nem állíthatók szebbnél szebb virágok, vagy ha urnaligetekben föld alá temettetnek, nem ültethető-e föléjük egy-egy szomorúfűz vagy rózsató?”⁹ Bő évszázaddal korábban merültek föl ezek a kérdések, s feszegették a személyesség, a legmélyebb intimitás karcolatát, a kegyelet és a gyász megnyilvánulásait. „Mert mi is a kegyelet tulajdonképpen? Modern értelemben véve sallang és cikornya [...] Mert a kegyeletnek külsőségekben való megnyilvánulását a hamvasztás éppoly kevésbé zárja ki, mint a most divó temet-

⁶ Benzsay Gida: *Halotthamvasztás*. A Hajnal-Páholy könyvtára. Budapest, 1914. 4–20.

⁷ Mende Gusztáv Balázs: *Pestis az ókorban*. Ókor, 2. évf. (2003) 2–3. sz. 10–19.

⁸ Katona: *A halottégetés...*, 5–10.

⁹ Benzsay: *Halotthamvasztás*, 47–49.

kezés [...] azok, akiknél a legszentebb érzelmek is merő póz csupán, akik, amikor az úgynevezett feledhetetlenjeik ravatalánál a velőt rázó *circumdederunt* fel-fel hangzik s közben az idegenek soraiból egy-egy elfelejtett zokogás is feltör, azon tűnődnek, vajon mennyi is maradt a boldogult után részükre, azok, akik feketeszegélyes zsebkendők mögül fürkészve nézik mérhetetlen fájdalmuk hatását: azok hiúságból ellenzik a hamvasztást, kegyelet szempontjából nem.¹⁰ A századelő csörtéjének e platformján maradt végül még egy kínos pont, a rátemetés, a közös gödrök, a *kilakoltatás* etikájának kérdése. Mert „a holtak országában egyre kevesebb a hely és egymásután megnyílnak a régi sírok, hogy lakóik, akik felett egykor, talán egy nem is teljes emberöltő előtt a *Béke poraira* hazug frázissal zárultak le a koporsófüdök, helyet adjanak a legújabb jövevényeknek is, akik az életben egymásnak talán ádáz ellenségei voltak, hogy század magukkal a holtak menedékhelyére, a tátongó nagy közös gödörbe kerüljenek.”¹¹

A hamvasztás ellen tiltakozók e szempontokra hathatós érvekkel nem tudtak reflektálni. Hosszan tárgyalták az égetés borzalmát, a test látványát, miközben lángok martalékvá válik, híján a mai technikának és a kötelezően használatos hamvasztási koporsónak. „Ez az emberi méltóság gúnyolása, arculütése!” – írja Csernoch János, a majdani bíboros, s így folytatja: „...szép csak az lehet, ami egyúttal jó és igaz is, mert a szépség fogalma e kettőtől elválaszthatatlan. [...] Maga a temetés ugyan senkinek sem nyújt magában véve élvezetet; amennyiben azonban megnyugtatta az élők kedélyét, ápolja a föltámadásban való hitet és a viszontlátás reményét, oly előnyökkel rendelkezik, aminőket a hullaégetés nem képes fölmutatni.”¹² Ingoványos talaj volt ez, a hangsúly lassan átcúszott a holtakról az élőkre, s immár kérdésessé vált, kit is illet a kegyelet. „Visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te, és ismét porrá leszel”;¹³ a nyilvánvalót egyik fél sem vitatta, de a visszatérés sebességében és módjában nem született megállapodás – nyíltan történjék, s hirtelen, szinte egy pillanat alatt, vagy éveken át lassan elenyészve, a vizslató, kíváncsi tekintetek elől gondosan a föld mélyébe rejtve? Katona József, a halotthamvasztás egyik ellenzőjének véleménye állt talán legközelebb az igazsághoz, amikor elfogulatlanul ezt írta: „Hogyan állják meg helyüket a kegyelet, az ethika és eszterika szempontjából fölhozott érvek? Ezek olyannyira alanyiak, hogy a fölöttük való vitatkozás bátran meddőnek mondható. A kínai gyász színe a fehér szín, a mienk a fekete. Ami szép az egyiknek, az visszataszító lehet a másik előtt, e tekintetben egyik a másikat meggyőzni nem tudja.”¹⁴

A jogi érvek vizsgálatánál mindenekelőtt tisztáznunk kell, magánjogi vagy büntetőjogi szempontok mentén közelítjük-e meg a kérdést. Magánjogi tekintetben ugyanis csupán arról kell döntenie, van-e joga az egyénnek még életében úgy rendelkeznie testéről, hogy halála után ne hagyományos temetésben részesüljön. Az ügy támogatói szerint a hamvasztás magánjogi szempontból egyenértékű kell, hogy legyen a hagyományos temetéssel, hiszen egy modern jogállamban, ahol mindenki számára egyenlően biztosított a vallási, gondolati és lelkiismereti szabadság, ott az egyén a teste feletti szabad rendelkezésben halála esetén sem korlátozható. A hamvasztás ellenzői azonban meglehetősen sommás véleményüknek adtak hangot: az egyénnek nincs saját hamvasztásáról rendelkeznie, mert ez a jog sértené a vallásos érzületet. A magánjog és a kánonjog ütközéséről így vélekedtek a hamvasztás hívei: „Egy jogállamban senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy felfogása, meggyő-

¹⁰ Bencsay: *Halotthamvasztás*, 47–49.

¹¹ Bencsay: *Halotthamvasztás*, 45.

¹² Csernoch János: *A halottégetésről*. Esztergom, 1887. 23–24.

¹³ I. Mózes 3:19

¹⁴ Katona: *A halottégetés...*, 11.

zódése és érzelmi világa ellenére cselekedjék. Már pedig ezt azok teszik, akik vallásos érzületekkel érvelnek, az egyéni szabadság megnyilvánulása ellen. Magánjogi szempontból elítélendő lenne az is, ha a hamvasztás eszméjét terjesztők tábora valamilyen jelszó mellett hasonlóképpen tagadná az egyén személyes szabadságából sarjadzó azon jogát, hogy ön-maga számára elhunytá után meggyőződése s érzelmi világának a jobban megfelelő földbe temetést óhajtja.¹⁵ Ezen kijelentésükkel nyomatékosították céljuk fakultatív jellegét.

A büntetőjogi szempontok előtérbe állításával folyó disputa az előzőekhez hasonlóan parttalanak bizonyult, emlékeztetve némiképp a halálbüntetés mellett érvelők és az abolicionisták napjainkban is zajló vitáira, s az ellentmondásokra, melyek a lényegi részt a mögöttes tartalomban sejtetik.¹⁶ Mennyiben akadályozhatja a halotthamvasztás az igazságszolgáltatás érdekeit? A későbbi bíboros konkrét esetre hivatkozott, a korban is elhíresült tiszaezlári perre, „mely a hónapokig földben feküdt gyermekhullának megvizsgálása következtében döntetett el”. A halottképek kötelesek voltak a hullákat megvizsgálni, kiváltképp gyanús esetekben, de a tévedés lehetősége még ezután is fennállt, különösen kisebb városokban és falvakban, ahol „oly halottképek teljesítik e fontos tisztet, kik annyit értenek hozzá, mint a hajdú a harangöntéshez”.¹⁷

A támogatók fordított módon közelítették meg a kérdést, elsőként azt vizsgálva, vajon mennyire teszi lehetségessé a bűncselekmények sikeres felderítését a hagyományos temetés. Figyelembe véve a testben lejátszódó kémiai folyamatokat s azok bomlástermékeit, mérgeket, arra a következtetésre jutottak, hogy „a kísérleti alany halálát okozta mérég éppen úgy lehet terméke a feloszlásban lévő hullának, mint ahogy bűnös mérgezési szándékkal közvetlenül kerülhetett a testbe”. Ilyen esetekben pedig egy jóra való törvényszéki vegyész nem nyilatkozhatott másképpen, minthogy „nincsen kizárva annak a lehetősége, mely szerint a kimutatott mérég [...] is lehetett”. A halotthamvasztás képviselői jóval fontosabbnak ítélték gyanús eseteknél a preventív vizsgálatokat, a lelkiismeretes halottkémlelést és a boncolást. Érvelésüket néhány statisztikai adattal egészítették ki, melyek igazolták, hogy bűnügyi exhumálások csak a legritkább esetekben fordultak elő – huszonöt éves periódus tekintetében Bécsben 670 000 halálesetre kettő, míg Poroszországban 600 000 halálesetre csupán egyetlen sírfelbontás jutott.¹⁸

A közegészségügyi szempontok egészen a 18. század végéig nyúltak vissza, amikor a humanista szemlélet hozadékaként változott a halottal való bánásmód – a test nem csupán porhüvely volt többé, hanem a lélek méltó párja, amelyet a halál után megkülönböztetett tisztelet illetett. Ezért is váltott ki heves tiltakozást alattvalóiból II. József 1789. évi temetési dekrétuma, mely igen rövid életű volt, s halála évében visszavonásra került.¹⁹ Az újfajta kegyelet lábbal tiprása sokkolta a közönséget; a mezítelen halottak zsákba varrásáról, majd a plébánián kölcsönözhető koporsóból történő sírba gurításukról, oltatlan mésszel való leöntésükről és végül elföldelésükről még a közegészségügy jegyében sem lehetett szó.²⁰ A higiéniai ráció elpárolgott a kegyelet oltárán, s hiába igyekeztek a hamvasztás képviselői bő évszázaddal később ismét felhívni a figyelmet a temetőekben rejlő veszélyekre, a közvélemény

¹⁵ Bencsai: *Halotthamvasztás*, 53.

¹⁶ Vö. Pálkás György: *Requiem egy jogintézményért*. Belügyi Szemle, 49. évf. (2001) 6. sz. 63–73.

¹⁷ Csernoch: *A halottégetésről*, 24–25.

¹⁸ Bencsai: *Halotthamvasztás*, 55–59.

¹⁹ „A rendelet visszavonásával nem várható haláláig, már egy év múlva kénytelen volt ezt megtenni.” Vö. Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Budapest, 1993. 77. II. József 1790. február 20-án hunyt el.

²⁰ Lakner: *Halál a századfordulón*, 77–78.

alig változott. Nem sokkal a századfordulót követően „Kismartonban, Szombathelyen és Fiumében [...] a temetőkből alászivárgott talajvíztől megfertőzött vízvezetéki víz révén fel lépett és elterjedt a tífuszjárvány” – írták a reformerek, de akadt példa exhumálás során bekövetkezett fertőzésre is; 1752-ben Chelwood-Londonban egy himlőben elhunyt tetemének kiásásakor a közreműködők közül tizennégyen fertőződtek meg, s a járvány csakhamar az egész községben továbbterjedt. A kor tudományos kísérletei igazolták, hogy egyes baktériumok, ha a földsírbán nem is szaporodnak tovább, de fertőzőképességük még hetekkel, hónapokkal később is kimutatható – kolera esetén egy, tífusznál három hónapban, lépfenénél pedig szűk egy évben határozták meg a veszélyes időszakot. Aggodalmukat a végsőkig fokozta egy esetleges árvíz vagy egyéb természeti katasztrófa, melynek kényszerű feltárási hatása akár országrészek vesztét is okozhatta volna.²¹

Ám ahogy a hamvasztás képviselői és ellenlábasai közti vita parázslott, úgy nem volt egyetértés a tudomány neves képviselői között sem a temetők higiéniájának kérdésében. Az 1891. évi londoni közegészségügyi és demográfiai kongresszuson, majd a berlini orvosi kongresszuson részt vevő doktorok beható tanulmányok alapján úgy vélték, a hulláknak a földbe való eltemetése ellen közegészségügyi szempontból nem merülhet fel kifogás, ha a temető helye jól van megválasztva, és az eltemetés célszerű módon történik. Hasonlóképp nyilatkozott Max von Pettenkofer²² higiénia-professzor is, aki a német higiéniai kutatások megalapítójaként lépett be a medicina történetébe. A sok szaktekinélv említése megnyugvást adhatott, ám kiegészítésként, biztos, ami biztos még hozzátették, hogy a krematóriumok füstje lényegesen ártalmasabb volna az egészségre nézve, mint a temetőkből zajló láthatatlan folyamatok, hiszen „a bomlás oly lassú, hogy a talajnak [...] bőségesen van ideje a hullákból származó vegyületeket ártalmatlanná tenni”.²³

De akadtak extravagáns megközelítések is, alternatívát kínálva mindkét tábor számára, mintegy tudományos unikornisként a törökök felszíni, koporsó nélküli temetkezését népszerűsíteni. Az oszlás jóval gyorsabban végbemegy a felszíni eltemetett hullák esetében, mint alaposan mélyre ástott társaiknál, ezért egyfajta *biotemetést* javasolt a szerző, amikor azt írta, hogy „a holttestet [...] koporsó nélkül adják át a földnek. Sírbolt ne legyen. Ellenben minden temetésnek az legyen a végső aktusa, hogy bokrot, virágot ültessenek a sírhalomra. [...] Így a holttest feloszlása igen gyors, s egy-két év alatt be van fejezve.”²⁴

A gazdasági érvek tárgyalása előtt át kell tekintenünk a temetővándorlás két lépcsőfokát, visszanyúlva a 18. század végéig. Ekkor közegészségügyi okokból a templomoktól eltávolodva jött létre számos apró, kerületi temető, majd a 19. század közepétől megkezdődött végleges centralizációjuk – a kicsiny temetőket fölfalta a város.²⁵ A temetők vándorlási térképe Pest-Budán igen változatos képet mutatott. Mária Terézia rendelete nyomán zárták be a budai Szent Anna-templom temetőjét, s több kitérő után került végül a mai Kútvölgyi út és a Szilágyi Erzsébet fasor közé, Vízivárosi temető elnevezéssel. A tizenöt holdon temetkezett a Vár, a Víziváros és az Országút lakossága egészen a temető 1930-ban történő bezárásáig.²⁶ A Tabáni temető 1775-ben indult vándorútjára, s szintén több megálló után lelte meg végleges helyét, de 1930-ban ezt is parkosították. 1885-ben nyitották meg a Németvölgyi temetőt, de hamarosan ez is szűknek bizonyult, így 1894-ben átadták Buda új központi

²¹ Bencsai: *Halotthamvasztás*, 69–70.

²² *A medicina krónikája*. Budapest, 1993. 613.

²³ Katona: *A halottégetés...*, 18.

²⁴ Doktor Sándor: *Temetés vagy halottégetés?* Huszadik Század, 20. köt. (1909) 10. sz. 488–489.

²⁵ Lakner: *Halál a századfordulón*, 80.

²⁶ Bánrév György: *A vízivárosi régi temető*. História, 4. évf. (1931) 1. sz. 3–4.

temetőjét, a Farkasréti temetőt.²⁷ Pest temetői is egyre kiejebb lettek telepítve, míg végül bekebelezte őket a nagy köztemető. A külvárosi temetők közül a Ferencvárosi és a Józsefvárosi is megért két-három költözést, míg a korban világvégének számító Kerepesi temető megnyitásával meg nem szűntek. Ám a város lakóinak és halottjainak a száma olyan iramban nőtt, ami a várostervezők legmerészebb álmait is felülmúlta, így a városvezetés már 1886-ban kénytelen volt egy újabb, kétszer akkora területtel rendelkező temetőt nyitni Rákospalotya temető néven.²⁸ A város benőtte a temetőket, a temetők pedig kinőtték a várost, s ezt a tényt nem hagyhatták figyelmen kívül a kremáció mellett érvelők, de az ellen-tábor képviselő sem.

Eltemetett halottak mint fogyasztó tömeg című írásukban a hamvasztás támogatói hosszasan taglalták, a halottak „hány hektárhold területet foglalnak le az élő, éhező emberiség rovására”.²⁹ De nemcsak önmagában a terület értékéről beszéltek, hanem a temetők karbantartásáról, adminisztrációjáról és a szükséges gazdasági és egyéb épületek fenntartásáról is. Szemléltetésként néhány külföldi példát³⁰ mutattak be, eljutva végül a századelő Budapestjéig, ahol a temetők 962 951 négyszögöl területet raboltak el a várostól, értékük majdnem tizenkét millió korona volt, az évi adminisztráció pedig 156 600 koronát emésztett föl. A hamvveder ezzel szemben egy sírhely területének egytizenkettő részét igényelte volna csupán, s az urnaligetek szinte észrevétlenül ékelődhetnek volna akár a városok központjaiba is.³¹

Az ellenérvelők szempontjai sokkal árnyaltabbak voltak, és némiképp kitértek a fővárost érintő problémák elől, amikor azt írták, „ugyan mi értéket képvisel egy kis falu temetőföldje, amely rendesen nem a *prima classis* területén van? Ki venné azt bérbe, mit adna érte? Mint temetőföld azonban a halottak eltemetésére szolgál, valahová ezeket is kell tenni, amellet évenkénti szénatermése is hoz valamit.”³² A fővárost illetően pedig úgy vélték, ha a temetők nem temetők volnának, akkor is üde, friss levegőt biztosító parkokként kellene szolgálniuk a közt, különösen a közegészségügyet. Ennek az érvnek azonban – bármily tetszős is – kevés köze volt a gazdasági szempontokhoz.

A hamvasztásról folytatott polémiát természetesen lehetett volna tovább feszíteni, új szempontként beemelve a praktikuság kérdését vagy az esztétikus emlékjel mibenlétének meghatározását. Továbbfűzhető lett volna az a gondolat is, vajon az őskor embere számára mi jelentett gyalázatot, miért és mióta okozott bajt a vadállatok közreműködése a holttestek eltakarításában. És vajon összevethető-e a *békés körülmények* közt elhunytak hamvasztása a máglyahalált elszenvedőkével? Ám az új szempontok aligha segítették volna a konszenzusra jutást; a századelőn mindkét tábor képviselői makacsul ragaszkodtak saját álláspontjaikhoz.

²⁷ Fehér Jolán: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest, 1933. 70–88.

²⁸ Thirring Gusztáv: *Budapest félévszázados fejlődése, 1873–1923. Budapest székesfőváros temetői. Budapest egészségügyi közigazgatása*. Szerk. Dr. Salamon Géza. Budapest, 1943. 501–525.

²⁹ Hamvasztás, 1. évf. (1907) 10. sz.

³⁰ „München 115 hektár temetőterülete tizenöt millió márkát, Bécs városa 175 hektár temetőterülete öt millió koronát képvisel, nem is számítva a berendezés, beruházás, igazgatás költségeit.” Vö.: Bencsai: *Halotthamvasztás*, 62.

³¹ Bencsai: *Halotthamvasztás*, 62–64.

³² Katona: *A halottégetés...*, 23.

Magyarországi kezdeményezések és a sajtópropaganda

„Nyílt titok manapság,
 hogy a kremálás szabadkőműves intézmény.”³³

„Hogy a hullaégetők az intézkedéseknek jelenleg még csak fakultatív behozatalát sürgetik, az csak számításból történik, s akik őszinték, maguk sem tagadják, hogy ez az első lépés a kötelező hullaégetés behozatalához”³⁴ – írt aggodalmáról Csernoch János 1887-ben, de az utókor rácáfolt kételyeire; a hamvasztás bő egy évszázaddal később sem vált kötelezővé. Az 1870-es évek közepén Dr. Elischer Gyula adott ki egy röpiratot *A hallottak elégetése* címmel, de a címbe csúszott fatális nyomdahiba magára a röpiratra nézve is végzetesnek bizonyult; *hallottjai* eredmény nélkül maradtak.³⁵ Dr. Rózsay József szintén ekkortájt, 1874-ben – amikor a Siemens cég szabadalmaztatta krematóriumát – ecsetelte a halotthamvasztás bevezetésének szükségességét Budapesten, „minthogy a lassú hullabomlással járó levegő- és talajfertőzés veszélyes az egészségre”. A Magyar Halotthamvasztók Egyesülete 1886-ban alakult Légrády Károly nyomdatulajdonos, a *Pesti Hírlap* kiadójának vezetésével, orvosok, művészek s a liberális polgárság egy részének támogatásával. Akadtak szimpatizánusok az írók között is, ilyen volt Törs Kálmán vagy Csernátony Lajos, de sok kortársuk inkább ironikusan kommentálta az ügyet; Mikszáth Kálmán így írt a halottégetőkről: „A halál maga pedig (ha ugyan olvassa a Pesti Hírlap-ot) fölnevetett – Teringette, eddig a nagy kaszás volt a nevem, ezentúl folyamodnom kell a belügyminiszterhez, hogy változtassa át a nagy kályhafűtőnek.”³⁶ Erre azonban nem volt szükség – az egyesület alapszabályát a Belügyminisztérium nem hagyta jóvá.³⁷

1918 előtt Magyarország a Monarchia részeként a hamvasztás kérdésében is erős ausztriai hatás alatt állt; 1894-ben Budapest adott otthont a VIII. Nemzetközi Higiéniai Kongresszusnak, ahol az osztrák krematóriumok saját pavilonnal vonulhattak fel. Ekkor hangzott el az első magyarországi halotthamvasztó felépítésének az ötlete, s bár a Magyar Mérnök és Építész Egylet 1903-ban egy pályázatot is kiírt, elgondolkodtató, hogy egyetlen pályamunka sem érkezett.³⁸ A következő év márciusában Keglevich Gábor gróf arra kérte a felsőházban egybegyűlteket, hogy járuljanak hozzá egy hamvasztási társaság létrehozásához, ám kérése Zichy Aladár gróf, a Katolikus Néppárt vezére és a katolikus többség merev ellenállásába ütközött; a kormány visszautasította az indítványt, annak ellenére, hogy a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvény cikk XV. fejezete (*Eljárás a hullák körül, a temetkezésről és a temetőkről*) nem foglalt állást, azaz nem tiltotta explicit a kremációt.³⁹ A kormány szerint a hamvasztás erősen sértette volna a társadalom vallásos meggyőződését, ám a törvényes státusz hiánya mégsem akadályozta teljesen az ügyet⁴⁰ – a 20. század elején Kétly Károly egyetemi orvosprofesszor elnöklete alatt alakult meg az Or-

³³ Végh Kálmán: *A holtak iránti kegyelet hajdan és most*. Budapest, 1891. 128.

³⁴ Csernoch: *A halottégetésről*, 39.

³⁵ Csernoch: *A halottégetésről*, 27.

³⁶ Mikszáth Kálmán: *A halottégetők*. (Polémia a kiadóval). In: Mikszáth Kálmán művei 12. Sajtó alá rendezte: Rejtő István. Budapest, 1969. 32–35.

³⁷ Lakner: *Halál a századfordulón*, 47.

³⁸ A bécsi krematórium 1922-ben nyílt meg. Vö. Mates, Lewis H.: *The Encyclopedia of Cremation*. Ashgate, 2005. 251–256.

³⁹ Explicit valóban nem tiltotta, de következetesen a *temetés, temetőhely, hullák kiásatása* stb. kifejezéseket használta, ami igazolja, hogy a hamvasztás mint lehetséges opció fel sem merült, s így módon állást foglalt a földbe való temetkezés mellett.

⁴⁰ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

szágos Halotthamvasztó Egyesület, mely kétezer tagot számlált.⁴¹ Hívei materialista precizitással taglalták kiadványaikban a test bomlási folyamatait, ami bizonyára sokak számára kegyeletsértően hatott, mint ahogy a halál szenttelen tárgyalása manapság is morbidnak tűnik.⁴² Közegészségügyi érveik egyike így szól: „A tetemnek ez a kellemetlen szagú gőzöktől és ártalmas páráktól ment ideális dekompozíciója csak gyorsított oxidálás, amennyiben a hullát alkotó elemeire éppúgy felbontja, mint a lassú rothadás, amelyet a földalatti sárban férgek százezrei végeznek el, megfertőzve ezzel a talajt és vizet.”⁴³

Az ügy támogatóinak saját kiadványa, a *Hamvasztás* 1907-től minden hó 20-án jelentkezett Wilhelm Frigyes ügyvéd és Pap Sámuel, az Országos Halotthamvasztó Egyesület tiktárának szerkesztésében. A fakultatív halotthamvasztás eszméjét terjesztő folyóirat hét évfolyamot ért meg, egészen 1913-ig jelent meg, beköszönő írásuk *A művelt magyar társadalomhoz* szól, melyben maguk is beismerték, „van valami meglepő bizarrság abban, ha egy lap abból akar élni, hogy kizárólag a halál után bekövetkező dolgokkal foglalkozik”.⁴⁴ Az előfizetés évente négy koronába került, a lap azonban mégsem elsősorban a halálból és előfizetőinek megelőlegezett bizalmából élt – a hirdetések között éppúgy fellelhető volt a kutyák, valamint kis és nagy állatok betegségeit jutányosan gyógyító Dömény Árpád okleveles állatorvos bemutatkozása, mint a családi otthon kellemessé tevő Sternberg fonográf vagy Molnár Béla, a lelkiismeretes órás és ékszerész ajánlata;⁴⁵ az 1909. februári számban még a Magyar Királyi Államvasutak téli menetrendjének is szorítottak helyet. Kétségtelen azonban, hogy a cikkek egytől-egyig a hamvasztással vagy annak gazdasági, higiéniai, kegyeleti szempontjaival foglalkoztak, a címlapok pedig sorra mutatták be a külföldi krematóriumokat, Milánótól Glasgwigig, vagy épp elmarasztaltak azok hiánya miatt: „Mi sem bizonyítja jobban a halotthamvasztás szükséges voltát, mint a hallstatt-i (Felső-Ausztria) temetkezési viszonyok. A kis város egy tó melletti sziklás hegyoldalon épült és a temető számára egyéb hely nincs, mint a templom körül elterülő 8-10 méter széles feltöltött udvar. A hullákat időnkint kiássák és kifőzik, hogy csak a csontváz maradjon meg. Tíz évnél tovább egy holttest sem marad a földben, mert a helyre szükség van. A kifőzött csontvázakat aztán eldarabolják, összekötözik és nagy halomra rakják az u. n. csontházban, míg a koponyát a szerint, hogy a halott hozzátartozói a taksát megfizetik-e vagy sem, kifestik, a halott nevét és halálozási évét ráírják.”⁴⁶

Kell-e ennél több a bizonytalankodók meggyőzéséhez? „Szaporodik a hívek száma – írták már rögvést az indulásnál, 1907 augusztusában –, az Országos Halotthamvasztó Egyesület, melynek alapszabályait a belügyminiszter jóváhagyta, nemcsak Szegeden, de Nagyváradon, Temesváron és Kolozsváron is létesít fióktelepeket.”⁴⁷ Ám a kezdeti remények túlzónak bizonyultak: hiába cikkeztek Bárczy István polgármestersége idején (1908) egy budapesti krematóriumról, és hiába mutatták be következő év októberében tetszetős urnamodelljeik nagy választékát – a budapestiek csupán 1968-ban, másodikként kaptak halotthamvasztót, lépéshátrányba kerülve Debrecennel szemben.

⁴¹ Lőwinger Sámuel az Egyesület megalakulását 1905-re teszi, Katona József 1906-ra, míg Lakner Judit 1907-et említ. Vö. Lőwinger Sámuel: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*. Budapest, 1932. 1–3.

⁴² Lakner: *Halál a századfordulón*, 47.

⁴³ Buzay Károly: *A halotthamvasztás*. Városi Szemle, 2. évf. (1909) 2. sz. 113–140.

⁴⁴ *Hamvasztás*, 1. évf. (1907) 1. sz. 1.

⁴⁵ *Hamvasztás*, 1. évf. 1907. 11. sz. 10.

⁴⁶ *Hamvasztás*, 2. évf. (1908) 2. sz. 12.

⁴⁷ *Hamvasztás*, 1. évf. (1907) 8. sz. 7.

Budapest szélmalomharca

*„Nem a küzdelem a természetellenes; az ellenkezője az.
Az eszme megindult. És küzd. És gyarapszik.
A megvalósulás már nem lehet messze.”⁴⁸*

A századelőn nemcsak a fakultatív újítókat foglalkoztatta a halotthamvasztás mikéntje, hanem magát a fővárost is. A kérdésben már 1907-ben született előterjesztés Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlésén, igaz, ekkor még csak a külföldről hazaszállított hamvak köztemetőben való elhelyezésével kapcsolatban. A bizottság tisztában volt azzal, hogy a felvetést konkrét eset motiválta, ám a köztemetői szabályrendelet erre vonatkozó intézkedést nem tartalmazott, következésképp nem is tiltotta. Támogatásukat kifejezve a bizottság tagjai a jövőben sem kívántak akadályt gördíteni hasonló esetek útjába, indoklásuk pedig az volt, hogy „az elégetés után maradt hamvak egészségi tekintetben teljesen ártalmatlanok, úgy, hogy ezeket nemcsak a temetőben, de még a család körében a lakásban is el lehet helyezni, és a hamvaknak ily módon való elhelyezése egyáltalában nem prejudikál a halotthamvasztás elvi kérdése eldöntésének.”⁴⁹

Az óvatos álláspont azonban három év alatt nagymértékben megváltozott, egyes bizottsági tagok már 1910-től szorgalmazták egy fővárosi krematórium felállítását. November 23-án Antal Gyula tanácsnok így válaszolt dr. Füredi Mór orvos, bizottsági tag sürgetésére: „Mindazok a szempontok és érdekek, melyeket a bizottsági tag úr a halotthamvasztás behozatalának megokolására interpellációjában felhozott, általában véve helyeseknek és helytállóknak tekinthetők. Az ebben kifejezésre jutó felfogás eredményezte éppen azt, hogy a fővárosban egy halotthamvasztó kemence felállítására irányuló tárgyalások annak idején folyamatba tétettek, sőt mi több, beható tanulmány is történt. Tény az, hogy ezek körül a tárgyalások körül némi szünetelés állott be, ez azonban pusztán arra a körülményre vezethető vissza, hogy az ügyel foglalkozni hivatott ügyosztály vezetőjének személyében az utóbbi években ismételtén változás történt. Lényegbe vágó akadálya nincsen annak, hogy a megkezdett tárgyalások tovább vitessenek.”⁵⁰ Az ígéretek ellenére azonban a javaslat nem került előterjesztésre, s a következő évben az egyre türelmetlenebb Füredi doktor újabb indoklást kapott: „Hogy ez az ígért eddig nem volt beváltható, annak oka abban rejlik, hogy a rendes folyó ügyek ellátásán felül, a felette visszamaradt állapotban levő kórházügy terén fennforgó égető bajok szanálását célzó különféle intézkedések s ezek között különösen kórházügyünk gyökeres rendezését és jövő fejlesztését célzó program kidolgozása és ezen program egy részének már is folyamatban levő megvalósításának munkálatai, amihez járultak még az idén is fellépett kolera elleni védekezés rendkívüli teendői, annyira lekötötték az illetékes ügyosztály munkaerejét, hogy ezek a körülmények kényszerítőleg elodázták egyik-másik ügynek, így a halotthamvasztás ügyének is abban az időben a közgyűlés elé való terjesztését, amint az kontemplálva volt.”⁵¹

Az úgy, ha lassan is, de haladt a maga útján, s újfent egy évvel később a közgyűlés 375/1912. számú rendeletében kimondta, hogy a halotthamvasztás bevezetése időszerű és helyes, továbbá elhatározás született a belügyminiszterhez intézendő felterjesztésről is, melyben a fakultatív halotthamvasztás megengedését és annak a törvényes rendelkezések

⁴⁸ Hamvasztás, 1. évf. (1907) 4. sz. 2.

⁴⁹ Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: BP TBKJ) 1873–1949. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) 1878–1881. 701.

⁵⁰ BP TBKJ 1910. 1829–1831. 644.

⁵¹ BP TBKJ 1911. 1810–1811. 730–731.

keretében történő szabályozását kérték. Konkrét lépésként egy javaslat kidolgozása mellett döntöttek, amely tartalmazta volna a várható költségeket és bevételeket, illetve a krematórium pontos helyét.⁵² Am a közgyűlési határozat ellen Polónyi Géza bizottsági tag, a Wekerle-kormány volt igazságügy-minisztere fellebbezést nyújtott be, „mely fellebbezésben a közgyűlés határozatának félremagyarázásával annak oly irányban való döntést tulajdonít, mellyel a közgyűlés önkormányzati jogkörét túllépte, s amely kérdés csak törvényhozási úton volna szabályozható”. Márpedig a hamvasztás bevezetéséhez nem lokális, hanem országos érvényű jogszabály alkotására lett volna szükség, ezen ügyek szabályozása kizárólagos jogkörrel a belügyminiszternek volt fönntartva; a kérdés átmenetileg nyugvóponttra került.⁵³

Az első világháború kitörése s a velejáró katasztrófa meglepő fordulatot hozott a halott-hamvasztás ügyében. Így írt erről a *Pesti Napló* 1914-ben: „Hiába volt minden érv, hiába fejtették ki a hamvasztás különféle előnyeit és hiába érett már meg az eszme a megvalósításra, nem építhettek krematóriumot. Most azután, amikor a béke idejének mozgalmi mind elültek és minden akció csak a háború nyomorának enyhítését célozza, váratlanul megvalósul az eszme, amelyért hiába küzdöttek. A Zsolnán épülő megfigyelőbarakkokhoz⁵⁴ halotthamvasztót is építenek, amelyek lángjaiban fogják átadni az enyészetnek ama hős katonák testét, akik az ellenség ellen harcolva, nem golyótól találva, hanem az alattomos ázsiai kórban haltak meg a haza védelmében.”⁵⁵ 1917 októberében, Tisza István lemondása és Esterházy Móric gróf röpke kormányzása után, immár a harmadik Wekerle-kormány idején Füredi doktor pragmatikus felszólalást intézett a budapesti közgyűléshez, előadva, hogy a krematórium ügyében tett interpellációinak száma közeledik a jubileumi huszonöt-höz. Választ azonban a belügyminisztériumtól még mindig nem kapott a főváros. Egyes lapok⁵⁶ közölték ugyan, hogy a belügyminiszter nem hagyta jóvá a budapesti krematórium építését, de a *Fővárosi Közlöny* erről hivatalos jelentést nem közölt, így tulajdonképp senkinek sem volt hiteles tudomása arról, hogy tényleges elutasítás született volna. Füredi Mór föltette tehát a kérdést, hajlandó-e a tanács a kormánynál újra meg újra sürgetni a halott-hamvasztás jóváhagyását. Úgy vélte, új kormány van hivatalban, szabadabb szellők fújnak, s talán ez a kormány kevésbé lesz elutasító. Amellett hangsúlyozta, a katonaság már épített halotthamvasztókat saját hatáskörében, kérdés és beleegyezés nélkül, Rózsahegyen és Zsolnán.⁵⁷

⁵² BP TBKJ 1912. 341–346. 147.

⁵³ BP TBKJ 1913. 2303–2304. 627–638.

⁵⁴ Hasonló megfigyelőbarakkokat, *járványbarakkokat* hoztak létre Szatmárnémetiben, Debrecenben, Nyíregyházán, Ungváron, Munkácson, Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Kassán, Zsolnán, Besztercebányán, Losoncon, Rózsahegyen, Nyitrán és Trencsénben. Rendeltetésük a harctérről hazatérő sebesültek és betegek elkülönítése, fertőtlenítése és orvosi ellátásuk volt. A járványok közül elsősorban a kolera végzett jelentős pusztítást, de megjelent a vérhas és a kiütéses tifusz is. 1915. január 1-jétől október 31-ig a megfigyelőbarakkokban félmillió beteg és sebesült katonát kezeltek. Vö. Ferdinándy Gyula: *Közegészségi igazgatás és a háború*. Kassa, 1915. 20–23.

⁵⁵ *Pesti Napló*, 65. évf. (1914) 277. sz. 8.

⁵⁶ Füredi doktor október 17-i felszólalásának jegyzőkönyve sajnos nem tartalmazza, mely lapokról van szó, ahogy azt sem, mikor történtek a közzétételek, így csupán csak feltételezhetjük, hogy az októbert megelőző hónapokra utalt.

⁵⁷ BP TBKJ 1917. 1222–1226. 549. A *Pesti Napló* és a budapesti közgyűlés jegyzőkönyve is foglalkozott a katonaság által felépített halotthamvasztókkal, ám a tényleges üzembe helyezésükről nincs adat. Vö: 53. jegyzet.

A jóváhagyás végül megszületett, de csak két évvel később; 1919. március 4-én, túl az őszirózsás forradalmon a Tanácsköztársaság kormánya hozzájárult az életbeléptetéshez,⁵⁸ március 18-án pedig Nagy Vince belügyminiszter a fakultatív halotthamvasztás ügyében hozott 1912. évi 375. számú közgyűlési határozatot – a beadott fellebbezés elutasításával – jóváhagyta.⁵⁹ Am szalmaláng volt ez csupán, igaz, túlélte a Tanácsköztársaságot s az utána következő három másik kormányt is. Októberben Petrovác Gyula törvényhatósági bizottsági tag indítványozta, hogy a rendelkezés töröltessék a közgyűlési határozatok sorából, s erről a belügyminiszterhez is felterjesztést intézett. Indoklása szerint „ez a határozat a székesfőváros keresztény lakosságának vallásos meggyőződését sérti, és nem a főváros lakosságának, hanem az akkori szabadkőműves vezetőségnek gondolkozását tükrözi vissza”.⁶⁰ Végül november 23-án a közgyűlés a fakultatív halotthamvasztás megvalósítását célzó 375/1912. számú korábbi rendeletét hatályon kívül helyezte, egyúttal utasította a Városi Tanácsot, hogy az ügyben eddig tett összes intézkedését szüntesse be.⁶¹ A katolikus Magyarország nem akart halottat égetni, Budapesten különösen nem.

A markáns tiltakozás a katolikus egyházi temetés lényegéből fakadt, abból, hogy fiainak eltemetések az egyház Krisztus húsvéti szent titkát ünnepli; a hitből, amelyben a hívők a keresztség által egy testté válnak a meghalt és feltámadt Krisztussal, így hiszik, hogy vele együtt feltámadnak majd a halálból. Az egyházi temetés ily módon hozzátartozik a lelkek üdvösségének előmozdításához, s az erre vonatkozó kánonjogi rendelkezések, melyek alapvetően kötődnek az ókeresztény fegyelmi és teológiai alapokhoz, a 12–13. századra egységes, kiforrott képet kaptak. Ez a kánoni álláspont azután a *Corpus iuris canonice*be bekerülve a modern korig meghatározta az egyházi temetések sajátosságait.⁶²

1886-ban a pápa a *Szent Officium* meghallgatása után dekrétumot adott ki a halottak megégetése ellen, melyben elrendelte, hogy „a keresztyén hívők a halotthamvasztás ocsmány visszaélése felől felvilágosítandók, s attól minden erővel elriasztandók”. A határozat a szabadkőművességet tette felelőssé az eszme terjedéséért, s velük szemben egyértelműen kinyilvánította álláspontját, mely szerint „mostanában, kétes jellemű emberek, olyanok, kik a szabadkőműves felekezethez tartoznak, minden erővel az emberi holttestek elhamvasztása pogány szokásának behozatalán törekcsenek, s e célból külön egyesületeket alakítanak. [...] szofizmái és csalásai a hívőket törbe csalják s meggyöngyíthetik bennök a fennálló keresztyén s az egyház által szentesített temetésmód iránt való tiszteletet.”⁶³

A katolikus egyház minden befolyását latba vetette, nemcsak külföldön, de Magyarországon is – nehogy „Mária országában halottat égessenek”!⁶⁴ Csernoch János szerint egyházuk meglehetősen sokáig és felettébb türelmesen nézte a halottégetők garázdálkodásait, pedig a „hullaégetésnek a keresztényekkel szemben a keresztények elleni gyűlölet, a föltámadás megakadályozása volt egyik indoka”, nemkülönben „a keresztény sírok eltörlése”.⁶⁵

A magyar szabadkőműves páholyok kezdeményezése, a halotthamvasztás mozgalmának megindítása – stílszerűen fogalmazva – csak olaj volt a tűzre. „Már pedig mineküink,

⁵⁸ BP TBKJ 1919. 67. 62.

⁵⁹ BP TBKJ 1918. 134–145. 86.

⁶⁰ BP TBKJ 1920. 518–521. 268.

⁶¹ BP TBKJ 1921. 1356–1360. 468–469.

⁶² Szuromi Szabolcs: *Az egyházi temetés, mint a lelkek üdvösségének szolgálata: megjegyzések a katolikus egyház temetési fegyelméhez.* Iustum Aequum Salutare. 4. évf. (2008) 3. sz. 211–212.

⁶³ Protestáns egyházi és iskolai lapok, 29. évf. (1886) 32. sz. 7.

⁶⁴ Lakner: *Halál a századfordulón*, 47.

⁶⁵ Csernoch: *A halottégetésről*, 12–26.

mindabból, amit a humanizmus cége alatt a szabadkőművesek árulnak, semmi sem kell, mert tudjuk, hogy mindez közvetlenül, vagy közvetve a kereszténység ellen van irányozva. A polgári házasságot azért karolta föl [a szabadkőművesség], hogy az egyház befolyása alól kiragadjon a családot; a közös iskolát, hogy azt az oktatás teréről kiszorítsa; a halottégetést, hogy a keresztény temetési szertartásokat, s velők magokat a temetőket is megfossza vallási jellegőktől, az egyházat temetőitől.”⁶⁶ Prohászka Ottokár megerősítette Csernoch János gondolatait: a katolikus egyház számára személyes támadás ez a szabadkőművesek részéről, s célja „nem egyéb, mint az egyháznak a társadalomból egy lépéssel ismét kiljebb való szorítása. [...] Nekünk nem kell semmi, amit a szabadkőművesség pártol; semmi; még kórházai sem kellene; mert az elv ott is rossz.”⁶⁷

Az erős protestáns befolyásnak köszönhetően nem meglepő, hogy az első magyarországi krematórium Debrecenben épült föl, ám a 19. században még a protestánsok sem voltak a hamvasztás kiemelt támogatói.⁶⁸ Dániában már 1881-ben szerettek volna halottégető egyesületet alapítani, a kultuszminiszter azonban szükségesnek tartotta a protestáns főpásztorok véleményét kikérni, s „a papság ellenkezése és a botrány miatt, melyet a hullaégetés behozatala előidézhetne a nemzetben”,⁶⁹ az engedély megadására nem került sor. 1883-ban Holm képviselő hasonlóképp vélekedett, amikor az országgyűlésben kijelentette, hogy „az engedély megadása ellen kell nyilatkoznia, mert azt tudja, hogy az csakis egy lépés a hullaégetést kötelező törvény hozatalához”.⁷⁰ A németországi protestánsok szintén ellenérzéseiknek adtak hangot, így 1885-ben a porosz egyház legfőbb tanácsa rendeletet adott ki, melyben megtiltotta papjainak az elégetésre szánt holttestek beszentelését. Berlinben, a protestantizmus metropoliszában sem erősítették meg a halotthamvasztást támogatók alapvetéseit, minek következtében a liberális sajtó türelmetlenebbnek kiáltotta ki a protestáns egyházat a katolikusnál.⁷¹ Ám a hamvasztás mindinkább gyarapodó híveinek hatására a német evangélikus szervezetek 1898-ban megtartott konferenciájukon kimondták, a halotthamvasztás nem ütközik az isteni törvények, sem a keresztény hit valamely tételébe.⁷² 1905-ben a württembergi evangélikus főegyházi tanács újabb engedményeket tett azzal, hogy lelkészeit feljogosította a hamvasztást megelőző beszéd és ima tartására, továbbá a hamvaknak a krematóriumból más helyre történő átvitele során a hivatalos részvétel is, de az engedményhez hozzáfűzték, hogy „a halotthamvasztás kérdése még egyházi rendezésre vár”.⁷³

1899-ben a magyar protestánsok sajtóorgánuma így összegezte dr. Masznyik Endre, a protestáns esték vezetőjének halotthamvasztás témájában történő felolvasását: „A halotthamvasztás egészségi és gazdasági szempontból sokkal előnyösebb, mint a temetés; keresztényen hitelvi szempontból sem lehet megállható kifogást emelni ellene. A halottak eltakarítása első sorban nem vallási, nem is theologiai, hanem természettudományi és társadalmi kérdés, miben nekünk főleg arra kell vigyáznunk, hogy a nép a feltámadás kérdésében vilá-

⁶⁶ Csernoch: *A halottégetésről*, 28–29.

⁶⁷ Prohászka Ottokár: *Prohászka Ottokár ismertetése Csernoch János: A halottégetés című könyvéről*. Magyar Sion, 1887. 708–709.

⁶⁸ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁶⁹ Csernoch: *A halottégetésről*, 33.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Lówinger: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*, 5–10.

⁷³ Protestáns egyházi és iskolai lapok, 48. évf. (1905) 29. sz. 17.

gosan lásson.”⁷⁴ De természetesen esztétikai és kegyeleti szempontból az elsőbbséget a protestánsok is meghagyták az eltemetésnek, a hazai evangélikusok haladó szellemű nézeteit pedig Történelmi Lajos lelkész foglalta össze a *Halotthamvasztás jogosultsága* (1914) című művében.⁷⁵

A zsidó vallás szintén a lélek halhatatlanságával és feltámadással vigasztalta híveit, a temetőhöz való visszatérés hite nem tért el a keresztény tanításoktól. Búcsúbeszédekben gyakran hivatkoztak Dániel prófétára: „Sokan majd új életre ébrednek – némelyek viszont végképp elenyésznek.”⁷⁶ Löwinger Sámuel, a Ferenc József Rabbiképző Intézet egykori tanára a debreceni krematórium elkészülte után, 1932-ben írt tanulmányában fogalmazta meg álláspontját a halotthamvasztás kérdésében. „A zsidóság vallási vezéreinek nagy része, különösen a konzervatív érzelműek, kezdettől fogva ellenezték a halotthamvasztás megengedését. De akadtak, akik vallástörténeti alapon a ránk maradt irodalmi adatokból azt akarták bizonyítani, hogy a halottégetés ősrégi zsidó szokás és nincs a zsidóság szellemével ellentétben” – írta, s konklúziója nem volt más, minthogy az ősrégi és egyedüli eltakarítási mód kizárólag a földbe való temetkezés.⁷⁷ A zsidó hagyomány mind a bibliai eredetű elvek, mind pedig az érzelmi okok miatt általában nem engedte a halottak elhamvasztását, annak ellenére, hogy az egyre gyakoribbá vált a zsidóság körében. A hamvak földbe helyezése ugyan megtörténhetett a zsidó temetőben, de a rabbi és a kántor nem vehettek részt a szertartáson, ezért ilyen esetekben világi jellegű búcsúztatót tartottak.⁷⁸ „Temetve temesd el”⁷⁹ – ez volt hát a zsidó hagyomány állásfoglalása.

Borsos József magyar temetője

*„A mi históriánk a mi temetőnk.
És nincs ilyen gyönyörű temetője senki más nemzetnek.
Históriája sem...”⁸⁰*

(Kós Károly)

Magyarországon Debrecen, a „kálvinista Róma” sajátos szigetet képezett, s 1910-re az ország egyik legfontosabb, a két világháború között pedig leggyorsabban fejlődő városává vált. A régió sajtóorgánuma így írtak a tervezett építkezésről 1927-ben: „Krematórium épül Debrecenben. A Debreceni református presbitérium indítványt fogadott el egy halotthamvasztó kemma felépítése ügyében. Az indítványt azzal indokolták meg, hogy kifizetődik a halotthamvasztás, mert egyetlen lesz Magyarországon.”⁸¹ Gyakorlatias lépés volt ez, és nem sokkal később, 1930. június 25-én Debrecen város vezetése egyhangúlag jelentette ki: szükség van a krematóriumra, illetve egy hozzátartozó kolumbáriumra is. Az építés támogatói között szerepelt Nagy-Magyarország utolsó református püspöke, Baltazar Dezső és Szimonidesz Lajos evangélikus lelkész is. Ám az épületkomplexum elkészülte után a Belügyminisztérium nem járult hozzá annak megnyitásához, bár a terveket korábban elfogad-

⁷⁴ Protestáns egyházi és iskolai lapok, 42. évf. (1899) 49. sz. 11.

⁷⁵ Evangélikus Népiskola, 30. évf. (1918) 5–6. sz. 67–68.

⁷⁶ Halász Nátán: *A kegyelet forrása. Zsidó temetkezési és gyászszokások*. Budapest, 1902. 1–14.

⁷⁷ Löwinger: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*, 5–10.

⁷⁸ Angyal Eleonóra: *Porrá lenni. A hamvasztás története*. In: uő: *Letakart Tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest, 2001. 199.

⁷⁹ V. Mózes, 21:23

⁸⁰ Bierbauer Virgil: *A debreceni köztemető – magyar temető*. In: *Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete*. Debrecen, 1933. 3.

⁸¹ *Krematórium épül Debrecenben*. Békésmegyei Közlöny, 54. évf. (1927) 35. sz. 4.

ták. A Katolikus Nemzeti Liga és a Katolikus Nők társasága tiltakozásuknak adtak hangot, s miután a magyar katolikus egyház vezetője, Serédi Jusztinián esztergomi érsek, hercegprímás is szót emelt az ügyel szemben, a kormány meghozta tiltó döntését.⁸²

1932 márciusában, a történetek után így írt erről a *Békésmegyei Közlöny*: „Tiltakozás a halotthamvasztás ellen. A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus püspökök most tartották Budapesten tavaszi konferenciájukat. A konferencia először is a mostanában sokat pertraktált halotthamvasztás ügyével foglalkozott és újból leszögezték, hogy a halottégetés ellen a harcot a legvégsőig kívánják folytatni.”⁸³ Ugyanez év áprilisában pedig még a következőket fűzte hozzá: „Nem lesz halotthamvasztás Magyarországon. Budapestről jelentik: Tudvalevő, hogy Debrecen városa nagy költséggel krematóriumot építtetett halotthamvasztás céljára. Most a belügyminiszter úgy határozott, hogy a fennálló törvények értelmében a halotthamvasztást nem engedélyezi.”⁸⁴ Az 1876. évi XIV. törvénycikk érvényben volt, s a cívisváros hiába épített 600 ezer pengőért halotthamvasztót, használatba csak bő húsz évvel később vehette.⁸⁵

Borsos József pályakezdése éveiről így vallott: „Születtem 1875. évben Hódmezővásárhelyen. 1894. évben ott érettségiztem, közben II. gimnazista koromban latinórán olyan jól lerajzoltam tanáromat, hogy ő maga is meg volt vele elégedve. Szabadtéri rajzlapjaimat a szertár számára mintalapoknak visszatartották.” Borsos két évvel a századforduló előtt, 1898-ban szerzett építészmérnök oklevelet a Budapesti Műszaki Egyetemen, majd állami ösztöndíjjal németországi körutazást tehetett, melynek végén Münchenben maradt egy építész irodában. A következő évben a Korb és Giergl irodánál működött Budapesten, 1900-ban pedig a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága magasépítészeti osztályára került. Ám megerhelőnek tűnt számára a fővárosi tumultus, igyekezett vidékre menekülni; 1903 nyarán Hódmezővásárhely mérnöki hivatalának vezető főmérnökévé nevezték ki. „Ezek azonban nem elégítették ki építési ambícióim – írja a vásárhelyi évekről –, s midőn 1908-ban Debrecenben, a városi építész állásra pályázat volt hirdelve, bár ez a hivatali ranglétrán az én vezető állásomhoz képest kisebb volt, eljöttem abban a reményben, hogy építész alkotáson itt több terem nyílik.” Közben persze nem maradtak el az utazások sem, bejárta Olaszországot, Erdélyt, Amerikát, majd 1930-ban ezer pengős támogatással a kultuszminiszter az északi országok téglaeépítésének tanulmányozására küldte. Észak-Németország, Svédország, Finnország, Norvégia és Dánia jelentősebb téglaeépületeit tanulmányozta, amellet városházakat, köztemetőket és krematóriumokat is megfigyelt. Ezzel együtt a nagyerdei temető épületének 1923-ban készült tervén semmit sem változtatott, a külföldön látottak csak megerősítették abban a hitében, hogy nézetei a téglaeépítésről helyesek. De ő magyarul mondta el mindazt, amit mások holland, német vagy svéd módon fejeztek ki. Az épület 1932-re nyerte el végső formáját, s lett hazánk első halotthamvasztója.⁸⁶ De hogyan jutott el idáig Debrecen városa?

1923-ban Aczél Géza nyugdíjba vonult, Borsos ekkor vette át a műszaki osztály vezetését. Vetítéssel egybekötött előadást tartott, melynek témája természetesen a művészi feladatként megjelenített városépítés volt. Külföldi példákból kiindulva adott komplex programot a városnak, vázolta a közeljövő feladatait Debrecen fejlesztése szempontjából. A vá-

⁸² Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁸³ *Békésmegyei Közlöny*, 59. évf. (1932) 59. sz. 3.

⁸⁴ *Békésmegyei Közlöny*, 59. évf. (1932) 68. sz. 1.

⁸⁵ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁸⁶ Rác Zoltán: *Borsos József és Debrecen korai modern építésze*. Debrecen, 1990. 9–55., idézet: 9.

ros építészetét a húszas évek végéig leromlott gazdasági helyzet erősen visszafogta; a veszteséges gazdálkodás és költségvetésének egyre növekvő deficitje sürgető megoldásra várt. Ráadásul a kormányzat 1924-től minden támogatást megvont, így Debrecennek mint törvényhatósági jogú városnak önállóan kellett rendeznie kötelezettségeit. Ekkor kínálkozott egy nagy összegű, külföldi kölcsön felvételének a lehetősége, s a polgármester, dr. Vásáry István azzal érvelt, az ország konszolidációja megkívánja a társadalmi és a politikai nyugalmat. Munkát kellett biztosítani, az új beruházások pedig kereseti lehetőséget teremtettek, gyarapították a város vagyonát, és a kölcsönök törlesztése után új értéket is képesek voltak termelni. Debrecen 1924-től kezdődően több lépcsőben jutott hazai, majd külföldi hitelekhez, s négy évvel később megkapta a rendkívül magas kamatozású amerikai nagykölcsönt, mely harmincöt évre szólt.⁸⁷

Nem túl meglepő módon Vásáry feljegyzéseiből az derül ki, hogy a város életében az 1928–1933 közötti évek tekinthetők a legkiegyensúlyozottabb időszaknak mind a politikai közélet, mind a lakosság helyzetének szempontjából. A kölcsönökből megvalósított beruházások a gazdasági világválság idejére is átnyúltak, és hosszú távon megalapozták a városfejlődés lendületét. Ennek egyik eredménye a városi téglagyár létesítése volt, mely Borsos életét követve klinketglát kezdett gyártani, amiből a debreceni épületeken túl Szeged is részesült. Az első világháború után az elszakított országrészekből beáramló menekültek számára, a lakásínség enyhítésére és az uzsora letörésére a város igen jelentős összeget, 3,1 millió pengőt használt fel; új bérlakásokat építettek. A nagyarányú beruházások a két világháború között oktatási létesítményekre is kiterjedtek, építésüket maga a kultuszminister, Klebersberg Kunó irányította. Az egyetem mellett óvodákat, iskolákat is építettek, és kialakították a tanyasi iskolahálózatot.⁸⁸

Máig ható programnak tekinthető a Nagyerdő rendezési terve és annak a városhoz kapcsolása, de idetartozik a strand, a gyógyfürdő és fedett uszoda, a népfürdő vagy az ország első stadionjának építési terve is. Mindez teljesen új városrendezési elképzeléseket igényelt, amit Debrecen képes volt rövid idő alatt és magas színvonalon megvalósítani. A szükséges koncepciót és terveket Borsos József készítette el 1928–1930 között. A terv első sorban az ősi városmag környékét, a tőle északra fekvő területeket és a Nagyerdőt érintette. Borsos megszüntette a városban szétszórtan fekvő felekezeti temetőket, és a Parkerdő mellett jelölte ki az új Köztemető helyét; az íves sétányok fókuszába a Ravatalozó került, melynek tengelyében sugárat nyitott a Csónakázató felé. Borsos rendkívüli érzékkel bírt a monumentális együttesek létrehozására, fő rendezőelvét pedig a szimmetria, az íves vonalvezetés és a lendületes formák adták. Aki megteszi az egy kilométernyi sétát a Nagyerdőben, elhagyva a Vidámparkot, a Stadiont és a strandot, az élet kertjéből a halottak kertjébe jut – a mérleg két végén a két véglet. Az egész egyben pedig élet és halál, a világ egysége.⁸⁹

A Ravatalozó is, ahogy minden építőművészeti alkotás, szoros kölcsönhatásban áll az őt körülölelő mikroklímával, építésznek pedig ritkán adatik lehetőség arra, hogy ne csak az épületet, de annak környezetét is maga alakíthassa. A helyszín determinálja a művet, s az alkotó megküzdehet ennek hátrányaival, vagy – szerencsésebb esetben – élvezheti előnyeit. Borsos Józsefnek az utóbbi feladatot jutott osztályrészül, amikor az új Köztemetőt kellett megalkotnia. Itt nemcsak egy épület megtervezéséről volt szó, hanem a természetet és az architektúrát kellett harmonikus keretbe foglalni, s e művészi képnek monumentális han-

⁸⁷ A város öt év alatt összesen mintegy negyven millió pengő értékű kölcsönhöz jutott. Vö. Rác: *Borsos József...*, 42.

⁸⁸ Rác: *Borsos József...*, 43.

⁸⁹ Rác: *Borsos József...*, 46–51.

gulatát maga a temető biztosította. Debrecenben hozták létre az ország első kerti temetőjét, 100 holdnyi közteret a tölgyes Nagyerdő szívében; Borsos féltő gondnal alkalmazkodott a park természeti környezetéhez. Ám a Ravatalozónak modern építőművészeti értéke mellett különös, egyéni érdeme abban állt, hogy „tervezője az épületet magyar érzéssel, magyar lélekkel és magyar formában óhajtotta megvalósítani”.⁹⁰

Borsos e szép gondolatot kitűnően ültette át, amikor az épületet úgy helyezte el, hogy az tömegével uralkodjon a természeti egészen, de ne hatalmasodjon el rajta. A temető főkapujában Némethy László előkelően nyugodt Krisztus-szobra állt, mely az útvonal központja, hátterét pedig a mintegy 150 m-rel mögötte fekvő épületegyüttes adta. A Ravatalozó mind külső, mind belső építészeti megoldásaiban a nyomasztó gyász hangulatát igyekezett elkerülni, a távolból pedig az előtte fekvő, 1000 m²-es víztükörben köszönt vissza. A klinkertéglák és az andezit lábazat sötét színeit harmonikusan kompenzálták az oldalfalak, az üvegablakok, a színes tető, valamint a termék belső kiképzése. A középső, nagy ravatalozót és a kisebb ravatalozókat árkádsorok kötötték össze, mögöttük pedig várakozótermek s egyéb hivatalos helyiségek sorakoztak. A gyászszertartások ünnepélyes aktuása a magasföldszinten zajlott, ahová lépcsős teraszok vezettek; az alsó helyiségek bejárata az épület hátsó homlokzatán teljesen elkülönült a főbejáratától. Ide kerültek az előravatalozók, a hűtőkamrák és maga a hamvasztó kemence is; a helyiségeket ideálisan megvilágított urnafolyosók kötötték össze.⁹¹

A hűtőhelyiségben három kamracsoportot alakítottak ki, összesen huszonnégy hulla részére, természetesen minden koporsó külön, borovi faajtóval ellátott rekeszbe került, tetszhalál esetén pedig a halott ujjára erősített berendezés vészjelzést továbbítva hozta működésbe az őrszobában elhelyezett riasztócsengőt. Maga a hamvasztó kemence a ravatalozó alatti, mintegy két emelet magasságú teret foglalta el; koksztüzeléssel, a bécsi és berlini rendszernek megfelelően 1000 °C-on, nagyjából másfél óra alatt ment végbe a hamvasztás, ám a felfűtésnek köszönhetően a soron következő műveletnek akár fél óra is elegendő lehetett volna. A test közvetlen lánggal sehol sem érintkezett, a folyamat tisztán csak a magas hőfok hatására zajlott le.⁹²

Az épülethez használt összes alapanyagot Debrecen városa gyártotta és szállította. De nemcsak a klinkertéglákról vagy az ács-, asztalos- és egyéb munkákról volt szó: a tervezővel együttműködve számos iparművésznek is alkalma nyílt arra, hogy alkotásaival az épület méltó mód kiegészíthesse. Borsos József e művét magyaros stílusjegyekkel látta el, s ebben az erdélyi népművészet egyénien jellegzetes motívumai inspirálták.⁹³ „Debrecen város – írta Bierbauer Virgil – önmagát tisztelte meg, amikor a város polgárainak végső pihenőül szolgáló temetőkertet kultúrájának, gondolkodásának megfelelően alakította. Úgy az egész elrendezés, mint a Ravatalozó és halotthamvasztóház tervezőjének, Borsos Józsefnek tudását és hozzáértését dicséri. Borsos József a magyar temetőbe magyaros stílusú halottasházat akart emelni.”⁹⁴

⁹⁰ Györgyi Dénes: *A debreceni ravatalozó- és krematórium-épületről*. In: Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete. Debrecen, 1933. 8–9.

⁹¹ Vári Szabó Tibor: *A debreceni új Köztemető és annak építményei*. In: Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete. Debrecen, 1933. 14–15.

⁹² Vári Szabó: *A debreceni új Köztemető és annak építményei*, 18–20.

⁹³ Vári Szabó: *A debreceni új Köztemető és annak építményei*, 15–18.

⁹⁴ Bierbauer: *A debreceni köztemető – magyar temető*, 4.

Vesszőfutás: 1931–1951

„Pulvis es, et in pulverem reverteris.”⁹⁵

A gazdasági válságból Gömbös Gyula kormánya (1932–1936) találta meg a kivezető utat, anélkül, hogy politikai diktatúrát teremtett volna; az országban prosperitás kezdődött.⁹⁶ Ám Gömbös hatalomra kerülése Debrecen számára koránt sem volt ennyire örömteli: 1932-ben a Vásáry-féle vezetés megbukott, drámai fordulatot idézve elő a város történetében. A társadalmi elégedetlenség növekedésével párhuzamosan súlyosbodott a városgazdálkodás helyzete. A polgármester távozását mégsem ez kényszerítette ki, hanem az ország politikai életében bekövetkezett jobboldali fordulat; Vásáry következetes ellensége volt Gömbös törekvéseinek. A polgármester leváltását és a helyi liberális irányzat megtörését a miniszterelnök presztizskérdésnek tekintette, s intő példának szánta; 1935-re sikerült elérnie, hogy egy rágalmazási per nyomán Vásáryt nyugdíjazzák. Utódai feladták mindazt, amit addigi önkormányzati hagyományaikból megőriztek, nyomot hagyva ezzel a város építészetén, és igencsak megnehezítve Vásáry munkatársának, Borsos Józsefnek a dolgát. Tervezésre ezután nem kapott lehetőséget, és 1935-ben hatvanévesen őt is nyugdíjba küldték.⁹⁷

1936-ban a nemzetközi szintérré is kikerült a magyarországi hamvasztás ügye. Az *International Cremation Federation* Prágában tartott kongresszusa előterjesztést fogadott el arról, hogy maga a kongresszus tegyen lépéseket a debreceni krematórium megnyitása érdekében. Két évvel később az ICF vezetősége memorandumban kérte Imrédy Béla miniszterelnök jóváhagyását. Az elmaradt válasz után a bizottság is belátta, az időpont megválasztása szerencsétlen volt;⁹⁸ Imrédy egyfelől köztudottan hívő katolikus volt, másfelől épp 1938 májusának utolsó hetében tartották Budapesten az Eucharisztikus Világkongresszust. A pápa legátusa mellett több száz érsek és püspök érkezett a világ minden tájáról, kivéve persze a német és osztrák katolikusokat, akik kénytelenek voltak Hitler tiltásának engedelmeskedni. Az egyházi ünnepségsorozat szervesen illeszkedett a Szent István évbe, s a főváros az 1896-os millenniumra emlékeztető fényben ragyogott.⁹⁹ Ilyen körülmények között aligha akadt volna miniszterelnök, aki fontolóra veszi a hamvasztás ügyét, még ha elkötelezett híve is lett volna annak. Imrédy Béla azonban korántsem volt az. Az ICF képviselői 1939 májusában a londoni magyar konzulátuson keresztül ismét megpróbálták kicsikarni a kormány hozzájárulását – kihasználva a magyar politikai elit Anglia iránti odaadását –, ám a második világháború kitérése közbeszólt.¹⁰⁰

A fordulat évét (1948) követően a kommunista vezetés figyelme a magyar társadalom megtörése után az egyházakra irányult. Magyarország legnagyobb egyháza a kommunista diktatúra nyomása alatt földbirtokait és iskoláit elveszítette, kiadói tevékenysége szigorú kontroll alá, két emblematikus alakja pedig börtönbe került; az ellenállás végérvényesen fölmorzsolódott. A megroppant egyház, amely hetven éven át hevesen tiltakozott a halottégetés fakultatív bevezetése ellen, 1951-re elnémult.

A Minisztertanács 1950. május 11-én határozatot hozott arról, hogy a Debrecenben létesült halotthamvasztót üzembe kell helyezni, illetve Budapesten is létesíteni kell egy korsze-

⁹⁵ „Mert por vagy te, és ismét porrá leszel.” (I. Mózes 3:19)

⁹⁶ Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A XX. század története*. Szekszárd, 2000. 79.

⁹⁷ Rác: *Borsos József...*, 62–78.

⁹⁸ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁹⁹ Gergely–Izsák: *A XX. század története*, 92–93.

¹⁰⁰ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

rű, háromkemencés krematóriumot. Utasították a Dobi István vezette kormány akkori belügyminiszterét, Kádár Jánost az üzembe helyezés előkészítésére és a budapesti építkezés terveinek kidolgozására, továbbá meg kellett vizsgálnia azon jogszabályok hatályon kívül helyezését, melyek addig akadályokat gördítettek a debreceni intézmény megnyitása elé. Az Országos Tervhivatal elnökének, Vas Zoltánnak a feladata a szükséges beruházási hitelkeret biztosítása volt, a közlekedési miniszteré pedig a halottszállítási díjzabások mérséklése.¹⁰¹ A levéltári dokumentumok között fellelhető következő előterjesztés nyolc hónappal később, 1951. január 9-én készült, s Kádár utódja, Zöld Sándor belügyminiszter aláírása szerepel rajta.

„Előterjesztés a Minisztertanácshoz

A Népgazdasági Tanács határozata értelmében gondoskodnom kell a Debrecenben épült halotthamvasztó üzembe helyezéséről. Ennek a határozatnak megfelelően a halotthamvasztó üzembe helyezésére irányuló előkészületi intézkedéseket megtettem.

Fennálló jogszabályaink a halotthamvasztásról nem intézkedtek. Az 1876: XIV. törvény csak arról rendelkezik, hogy minden halottat a temetőhelyeken sírokba, vagy sírboltokba kell eltemetni.

Szükséges tehát a halotthamvasztó üzembe helyezése előtt olyan jogszabályt kibocsátani, hogy a temetés elhamvasztás után is megtörténhessék.

Ezt tartalmazza a benyújtott rendeletervezet. Mivel a tervezetben írt rendelkezések több miniszter ügykörét érintik, annak kibocsátására a Minisztertanács jogosult. Kérem a Minisztertanácsot a rendeletervezet elfogadására.”¹⁰²

A Minisztertanács az előterjesztést elfogadta azzal a belügyminiszteri javaslattal, hogy az 1. § első bekezdésében szereplő *el kell hamvasztani szövegezt el lehet hamvasztanira* módosítsák,¹⁰³ a közlekedés- és postaügyi miniszter pedig felhívta a Minisztertanács figyelmét, hogy a hullaszállítás a még érvényben lévő, 19. századi törvény alapján rendkívül komplikált és drága, így ennek új szabályozását kapta feladatul az egészségügyi miniszter közreműködésével. Zöld Sándor előterjesztésének másnapján, mintegy válaszként, Világhy Miklós¹⁰⁴ készített feljegyzést a halotthamvasztás tárgykörében:¹⁰⁵ „A rendeletervezet ebben a formájában valóban nem túl politikus. Az 1876: XIV. törvény valóban úgy rendelkezik (113.

¹⁰¹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 338/5. *A debreceni halotthamvasztó üzembe helyezése, és Budapesten halotthamvasztó létesítése.* 1950. május 19.; 369/5. *A halotthamvasztás feltételeiről.* 1951. január 12. MNL. (a továbbiakban: MT 18/1951.)

¹⁰² MT 18/1951.

¹⁰³ A későbbi törvényben egyik szövegezés sem szerepel. Vö. 3143–1/1951.B.M. számú rendelet a halotthamvasztás egyes kérdéseinek szabályozásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Miniszteri rendeletek.* 1951. II. Budapest, 1952. (a továbbiakban: BM 1951.)

¹⁰⁴ Jogtudós, egyetemi tanár, 1953–1956 között az ELTE Jogtudományi Karának dékánja, majd 1957-ig az egyetem rektora.

¹⁰⁵ MT 18/1951.

§), hogy minden halottat a megszabott időben el kell temetni. Szerintem ehhez a szakaszhoz kapcsolódva azt kellene kimondani, hogy a közegészségügy szempontjából a temetéssel egy tekintet alá esik az elhamvasztás is. A közegészségügyi törvény nem tartalmaz rendelkezést arra vonatkozólag, hogy a temetés felől melyik családtag jogosult rendelkezni. Ez temetés esetén nem is szükséges, mert e körül vita nem merül fel. Másképp van a hamvasztásnál, ahol különféle, jórészt vallási szempontok miatt a vita ma még gyakori lehet. Szükség van tehát annak szabályozására, hogy a hamvasztás kérdésében kinek az álláspontja a döntő, ezt azonban felesleges minisztertanácsi rendeletben kimondani, elegendő, ha az erre vonatkozó irányelveket (lényegileg a tervezet 1. §-át) az illetékes miniszter utasításként adja ki a halotthamvasztónak, aminek az lesz az eredménye, hogy a halotthamvasztó csak akkor fogja elvégezni a hamvasztást, ha azzal az erre jogosult személy egyetért. Szükségtelen annak kimondása is, hogy halotthamvasztót csak a belügyminiszter engedélyezésével szabad létesíteni, mert nemigen akadhat olyan magánszemély, aki egy szép napon meglepetésszerűen halotthamvasztót fog építeni.”¹⁰⁶ Világhy Miklós („nemigen akadhat olyan magánszemély, aki egy szép napon meglepetésszerűen halotthamvasztót fog építeni”) nem gondolhatta, hogy bő negyven évvel később, túl egy újabb rendszerváltáson, Siófokon megépül az első magánvállalkozáson alapuló halotthamvasztó.

A megszületett belügyminiszteri rendelet mindössze tíz paragrafusból állt, s a hamvasztásról való döntés jogosultságával kapcsolatban valóban nem rendelkezett, azt a krematóriumra bízta. Tiltotta viszont a hozzátartozók jelenlétét az eljárás során, és számukra a hamvak kiadását sem engedélyezte.¹⁰⁷ A belügyminiszter 3143.1/1951. számú rendeletében engedélyt adott a hamvasztásra, és a Megyei Tanácson keresztül utasította a debreceni Temetkezési Vállalatot, hogy a debreceni krematóriumot helyezze üzemképes állapotba.¹⁰⁸ Cholnoky Viktor századelői ironikus jóslata megvalósult, de abszurd módon a *pusztulási szabadságot* épp egy olyan rendszer teremtette meg, melytől a szabadság gondolata nagyon távol állt.

A Debreceni Temetkezési Vállalatnál 1951. február elején lefolytatott vizsgálatból kiderült, a vállalat a halotthamvasztó beindításához szükséges előkészítő munkálatokat elvégezte: gondoskodott a hamvasztást végző alkalmazottakról, külön nyilvántartásról, és beszerezte a megfelelő mennyiségű kokszot is. Az üzemeltetést heti két napban jelölték meg, kiszámítva, hogy legalább három vagy annál több hamvasztásra van szükség a kijelölt napokon ahhoz, hogy ne termeljenek veszteséget. A beinduló hamvasztás révén nagyszámú vidéki látogatóra számítottak, így a vállalat 100 000 Ft értékű beruházást tervezett a háborús károk helyreállítására, ám a munkálatokat addig nem indíthatták, míg csak elvi hozzájárulást kaptak a belügyminisztertől. Fontosnak tartották kiemelni, hogy a hagyományos temetés átlagosan 900 Ft-ba kerül, míg a hamvasztás az ország bármely részéről történő szállítást is beleértve, minden kellelkel és szükséges szolgáltatással együtt egységesen 500 Ft-ba. „A halotthamvasztás beindításának sikere a megfelelő és helyes politikával vitt propagandától függ, melyre vonatkozó javaslatunkat a későbbiekben adjuk meg” – zárul a jelentés, kiegészítve azzal, hogy „a vezetőségnek gondoskodnia kell arról, hogy a halotthamvasztás még fennálló műszaki akadályai elháríttassanak, az építési osztállyal együttműködve a szükséges technikai berendezéseket javítsák meg”.¹⁰⁹

¹⁰⁶ MT 18/1951.

¹⁰⁷ BM 1951.

¹⁰⁸ Debrecen Megyei Jogú Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyve. Az ellenőrző csoport jelentése. 1951. február 8–9. MNL. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. (a továbbiakban: VB 1951.)

¹⁰⁹ VB 1951.

A további adatokból nem derül ki, hogy a felmerült technikai akadályok vagy egyéb okai voltak-e annak, hogy mindössze huszonegy hamvasztás történt a beüzemelés évében, 1951-ben, így a Temetkezési Vállalat a veszteséget nem tudta elkerülni. A rákövetkező évek statisztikája viszont ugrásszerű emelkedést mutat: 1960-ban 756-ra, 1965-ben 2582-re, 1967-ben pedig már 4031-re nőtt az elhamvasztottak száma.¹¹⁰ Ám magát a tervezőt, Borsos Józsefet, aki 1952. január 23-án, alig egy évvel a krematórium üzembe helyezése után hunyt el, nem hamvasztották – egyszerű gránitsírkő alatt nyugszik, örökéletű Ravatalozója előtt.¹¹¹

Debrecen után

„...ha győz a természettudomány,
megdőlnék a régi szimbólumok és újak keletkeznek.”¹¹²

(Lajta Béla)

Az 1932-ben épült debreceni halotthamvasztó ma ipari műemlék, az odatévedő idegent a különlegesség csábítja a létesítmény megtekintésére; az épület már az 1990-es évek elejére turistalátványosság lett. Ekkortól nőtt meg ugrásszerűen a magyarországi krematóriumok száma, s mára a működő halotthamvasztók a regionális szükségleteket is kielégítik. De hogyan jutottunk el idáig?

A debrecenit követően 1968-ban Budapesten épült fel az ország második krematóriuma. A Főváros Tanácsa 1964. július 22-én tárgyalta ismét és hagyta jóvá a beruházási programot; a felépítésre Pomsár János Ybl-díjas fővárosi mérnök nyert megbízást, helyéül pedig a rákoskeresztúri Köztemetőt jelölték ki. 1969-ben, az üzemeltetés első teljes évében 7361 hamvasztás történt, tíz évvel később pedig már csaknem kétszer több, 13 634, s a megnövekedett igények következtében már a hetvenes évek derekán a bővítésére volt szükség. 1985-ben épült fel Szegeden az ország harmadik halotthamvasztója, a negyedik pedig hét évvel később Siófokon, elsőként magántőkéből. Ez a krematórium, azon túl, hogy megfelel a legmagasabb technikai, környezetvédelmi, esztétikai és egészségügyi követelményeknek, biztosítja azt a kegyeleti szolgáltatást is, mellyel valóban meg lehet teremteni a búcsú harmóniáját. Az *utolsó út* szolgáltatás persze nem könnyű lelki teher a hozzátartozó számára, látni, amint a kedves halottat elnyeli a tűz, ám megadhatja a bizonyosságot, hogy valóban végig elkísérte az útján.¹¹³

1998-ban kezdett el működni a szolnoki, majd következő évben a tatabányai halotthamvasztó – mindkettő regionális szerepet kívánt betölteni, s egységes, komplex szolgáltatásra törekedett. A szertartás búcsúztatással, hamvasztással és temetéssel egy helyen, szinte egy időben történik, nincs szükség a holttest vagy a hamvak utaztatására. Pécsen 1999-ben kezdte meg működését a halotthamvasztó, s ezt követte a magyarországi, a gesztelyi, 2001-ben pedig tizedikként a csanádpalotai. Ekkorra a magyarországi hamvasztások arányszáma 33,7%-ra növekedett, azaz a lakosság egyharmada választotta a hamvasztásos temetkezési formát a hagyományos földbetemetéssel szemben.¹¹⁴

A hamvasztás modernkori története Magyarországon az 1880-as évek közepén kezdődött, s törvényi szabályozása 1951-ben zárult le. A körötte zajló vita lángjai mindvégig ma-

¹¹⁰ Angyal: *Porrá lenni*, 195.

¹¹¹ Rác: *Borsos József...*, 62–78.

¹¹² Idézi: Angyal: *Porrá lenni*, 205.

¹¹³ Angyal: *Porrá lenni*, *A hamvasztás története*, 194–196.

¹¹⁴ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

gasra csaptak, elcsöndesedés szinte csak a két világháború alatt történt. A katolikus egyház összes befolyását latba vetve, szakadatlanul küzdött a halotthamvasztás fakultatív bevezetése ellen, de kitartani csak a kommunista diktatúra eljöveteleig tudott. Rákosi Mátyás rémuralma alatt a sokszínű szürkévé vált, az ország uniformizálódott. Az ötvenes évekből mindenki által ismert közkeletű fogalmak, úgymint *szovjetizálás, államosítás, tervgazdálkodás, koncepciók perek, ötvenhat* – mind-mind egy irányba mutattak, de ez az irány nem a szabad választásé volt. A fakultatív halotthamvasztás bevezetése azonban egyfajta választási szabadságot hozott, bár morbid módon indító motívuma inkább a katolikus egyház elleni harc záróakkordja lehetett, mintsem valamely klasszikus szabadságeszme apró megvilágítása.

SZILVIA POLGÁRI

Cremation in Hungary. A Short History of the Crematory in Debrecen

Advocated in Western Europe, the modern concept of cremating the deceased became known to Hungarian progressive thinkers at the end of the 19th century, although it was only between the two World Wars that the first crematory was opened in the city of Debrecen. The most pronounced objections against cremation were formulated primarily by the Catholic Church, but neither did the Protestant and Jewish churches support the first steps. In the meaningful debates historical, legal, esthetic, public health-related as well as economic factors were lined up, but throughout the controversy that lasted for seventy years the most important goal of the Catholic Church remained the same: to preserve its privileges; while the communist regime focused on wiping these out. It is important to note that during its short reign, the Revolutionary Governing Council ratified a cremation bill but it lacked the means and the infrastructure for its practical implementation. Another crucial thing to keep in mind is that although the city council of Budapest wanted the capital to be the first city in the country to have a crematory, they could not attain their goal due to the objections of the Catholic majority. For this reason, Budapest did not have the priority over Debrecen, a Protestant city enjoying the homogenous support of its leadership and inhabitants. By the beginning of the 1950s, the communist leadership finally managed to silence the objections of the church, but the construction of the crematory in Debrecen was already concluded in 1932 owing to the city's previous leadership and the outstanding work of József Borsos. The Council of Ministers had nothing else left to do than rectify the cremation bill, which was done in 1951 by the interior ministry. At the beginning of the 1960s, a shift in the reviving Catholic Church's viewpoint began to unfold as a result of which cremation was deemed acceptable. In the years following the millennium, altogether there were ten crematories nation-wide, providing the burial service preferred by approximately one third of the population.